

РЕЛІГІЙНА ІДЕНТИЧНІСТЬ В МЕЖАХ ТЕОРЕТИЧНОГО РЕЛІГІЄЗНАВСТВА

В статті «Релігійна ідентичність в кордонах теоретичного релігієзнавства» Папаяні І.В. розглядає і концептуалізує феномен релігійної ідентичності. Він доводить неможливість застосування феномену релігійної ідентичності як синонімічного з релігійністю та релігійною свідомістю поняття. Автор обґрунтовує думку, що задекларований ним конструктивістський підхід до феномену релігійної ідентичності відповідає реаліям і умовам сучасності й особливостям розвитку релігії за даних умов.

Ключові слова: релігійна ідентичність, релігійна свідомість, релігійність, конструктивізм, концепт.

***Постановка проблеми.** Проблема релігійної ідентичності виступає важливим предметом наукової рефлексії в сучасному гуманітарному знанні. Ідентичність в сучасному соціальному бутті стає головним, а іноді й єдиним джерелом смислів. Індивіди все частіше організовують свої смисли не навколо того, що вони роблять, а на основі того, ким вони є, або ж на основі своїх уявлень про те, ким вони є.*

Одним з вагомих базових елементів в процесі формування цих смислів виступає релігія. В сучасному глобальному світі, такий традиційний інститут як релігія не втрачає своїх позицій, а понад те все активніше стає чинником як особистісної, так і колективної ідентифікації. На рівні теоретичного релігієзнавства вище окреслена проблема актуалізує питання введення концепту релігійної ідентичності в проблемне поле науки та окреслення його місця в ньому.

***Аналіз останніх досліджень і публікацій.** В гуманітарному знанні релігійна ідентичність є розробленим і затребуваним на сучасному етапі поняттям. На ньому акцентують свою увагу зокрема зарубіжні дослідники Е. Сміт [Сміт Е. Національна ідентичність. – К.: Основи, 1994. – 536 с.] та С. Хантінгтон [Хантінгтон С. Кто мы?: Вызовы американской национальной идентичности. – М.: «АСТ», 2004. – 635 с.], вітчизняні релігієзнавці А. Колодний, В. Єленський, Л. Филипович, О. Саган, С. Здіорук М. Бабій [Релігія і нація в суспільному житті України й світу. За ред. проф. Л. Филипович. – К.: Наукова Думка, 2006. – 286 с.]. Однак як закордонні, так і вітчизняні дослідники розглядають релігійну ідентичність в контексті інших різновидів ідентичності (зокрема, соціальної, етнічної, національної, політичної), відходячи від її чіткої теоретичної концептуалізації. Слід також зазначити, що більшість науковців застосовують поняття*

* Папаяні І.В. – аспірант кафедри філософії і релігієзнавства Державного університету інформатики і штучного інтелекту (м. Донецьк).

релігійної ідентичності, не відносячи останнє до тієї чи іншої філософемі, зводячи його до таких понять в релігієзнавстві, як релігійна свідомість або релігійність. Звідси релігійна ідентичність використовується як такий собі самозрозумілий феномен, що не потребує уточнення і прояснення основних концептуальних аспектів. Донецький науковець В. Попов, роблячи узагальнений аналіз робіт закордонних та вітчизняних авторів, присвячених релігійній ідентичності, зазначає, що більшості з них бракує чіткого визначення ключових понять [Попов В. Ю. Концепт релігійної ідентичності. // Вісник Донецького національного університету. – Серія Б. - Гуманітарні науки. - 2004. - № 2 - С.161 – 166.].

Об'єктом статті виступає простір теоретичного релігієзнавства, **предметом** - специфіка концептуалізації та особливості розуміння феномену релігійної ідентичності в просторі теоретичного релігієзнавства. **Метою** даної роботи є наукове осмислення феномену релігійної ідентичності в межах теоретичного релігієзнавства. Для розкриття мети роботи автор пропонує розглянути наступні **завдання**: по-перше, розкрити сутність і розуміння концепту релігійної ідентичності; по-друге, розглянути співвідношення останнього з іншими близькими поняттями в релігієзнавстві, зокрема релігійністю та релігійною свідомістю.

Основний зміст статті. На початку актуалізуємо думку про те, що є релігійна ідентичність, а відтак зупинимось на декількох спробах теоретичного обґрунтування даного явища. Англійський дослідник Е. Сміт, розглядаючи певну сукупність соціальних ідентичностей, зокрема родову, статеву (гендерна ідентичність), просторову, соціально-класову та етнічну, виокремлює з цього ряду, як найбільш стійку, ідентичність релігійну. Так він зауважує, що релігійна ідентичність ґрунтується на власних категоріях і критеріях, цілком відмінних від критеріїв соціального класу й спирається на об'єднання культури та її елементів, вартості, міфів, традиції, які часто кодифіковані в обрядах та ритуалах. Сутність релігійної ідентичності, на думку англійського дослідника, полягає у: «об'єднанні в громаді вірних усіх тих, хто визнає символічний код, певну систему вартостей і традицій, віри й ритуалу, сукупно з посиланням на позаемпіричну реальність, хоч яку знеособлену і з ознаками спеціалізованої організації, хоч якої слабенької» [Сміт Е. Національна ідентичність. – С. 15-16]. У наведеному вище матеріалі, можна виокремити певні елементи релігійної ідентичності. По-перше, це дотримання системи цінностей і традицій, які тим самим прив'язують індивіда й спільноту до певного контексту існування в суспільному середовищі. По-друге, визнання конкретного символічного коду, який задає просторові й часові когнітивно-емоційні та інші взірці для розгортання особистісної та колективної ідентичності. По-третє, формування почуття причетності до позаемпіричної реальності, що задає екзистенційний контекст існування особистості й групи. По-четверте, належність до спеціалізованої соціальної організації, що закладає основи конфесійної

належності. Таким чином, можна погодитись з думкою В. Попова, який зазначає, що, розуміючи релігійну ідентичність як суб'єктивне визнання певної системи символів, Е. Сміт спирається на здобутки семіотичної школи в західній філософській традиції, зокрема на ідеї Ч. Пірса, Т. Парсонса, К. Гірца.

Інший, але деякою мірою близький до попередньої теорії підхід до розуміння релігійної ідентичності, демонструє російський релігієзнавець А. Забіяко. Він твердить, що релігійна ідентичність є категорією релігійної свідомості, змістом якої виступає розуміння співвідношення з ідеями та цінностями, які в тій чи іншій культурі або суспільстві розглядаються як релігійні, а також належність до конкретної форми релігії і релігійної спільноти [Забіяко А. *Религиозная идентичность // Религиоведение. Словарь. - М., 2006. - С. 403 – 405*]. В першому випадку, коли: «релігійна ідентичність є категорією релігійної свідомості, змістом якої виступає розуміння співвідношення з ідеями й цінностями», вона актуалізує загальну релігійну самоатестацію особи, тобто особистісне відношення до священного, яке може бути виражене в особистісній установці індивіда щодо надприродних властивостей окремих символів. Ця установка може бути актуалізована висловом: «Я – віруючий».

У другому випадку, коли «релігійна ідентичність є формою належності до певної релігії або конкретної релігійної групи», формується належність окремого індивіда до релігійної організації. В такий спосіб релігійна ідентичність формує конкретну форму релігійності та актуалізується як конфесійна ідентичність. Знову ж таки, вище зазначене може бути сформульоване у вислові: «Я – християнин-католик», «Я – буддист», «Я – мусульманин» тощо.

Розглянувши два підходи, що окреслюють релігійну ідентичність, до яких тяжіють більшість сучасних дослідників, можна зауважити, що як перший, так і другий їх репрезенти намагаються зробити наголос на сутнісній дуальності досліджуваного феномену. Зокрема, вони говорять, з одного боку, про суб'єктивну (психічну), а з іншого - соціальну природу релігійної ідентичності. Відтак більшість дослідників розглядають релігійну ідентичність як подвійний феномен. При цьому, з одного боку, він постає як сутність, що є похідною від психологічно-екзистенційних чинників людини, а з іншого - як сутність, що походить і перетворюється залежно від соціокультурних, політичних чи економічних обставин. У спрощеному вигляді цю проблему можна звести до альтернативи психологічного або соціального походження феномену релігійної ідентичності.

В свою чергу, автор, при розгляді релігійної ідентичності, намагаючись подолати розбіжність і крайності вище означених підходів, а також для того, щоб придати динамізму феноменові, пропонує вести розгляд даного явища з позиції соціально-феноменологічного конструктивізму. Основою даного підходу є розуміння того, що індивід, іншими словами - «соціальний актор», за своїм значенням є повністю автономним елементом. Він має властивості

до постійної творчої інтерпретації світу, адже останній постає як щось не закрите й детерміноване, а навпаки є відкритим та завжди готовим для нових інтерпретацій і перебудов.

Таким чином, концептуальні онтологічні засади соціально феноменологічного конструктивізму базуються на розумінні того, що вся реальність, в тому числі й релігійна, постає як результат конструктивної діяльності особи та її творчої інтерпретації навколишнього середовища. Можна сказати, що соціальний конструктивізм, відходячи від ідеологічно-спекулятивних практик та теоретичного схематизму, робить для себе знаковими реальну феноменологію соціальних процесів й інструментальні рішення.

Власне, це дає нам можливість звернутися до дещо іншої сторони релігійної ідентичності, а саме до можливості конструювання останньої і, згідно з цим, формування певної системи цінностей, на основі розуміння власного місця в суспільстві. Так, зокрема, виходячи з конструктивістської теорії ідентичності А. Шюца, релігійну ідентичність особи можна розуміти як конструкт, що формується завдяки комунікації індивідів. Зауважуючи дослідника, можна сказати, що при типізації об'єктів та оцінці соціальних дій кожним з індивідів використовується той набір релігійних символів, який є характерним для його культури «домашньої групи» [*Шюц А. Структура повсякденного мислення // Соціологіческие исследования. – 1988. - № 2. - С.129-137*]. Однак цей інтерсуб'єктивний світ релігійних символів може відрізнятися й взагалі бути зовсім відмінним від інтерсуб'єктивного світу іншої «домашньої групи». Отже, символ, який в одній культурній традиції виступає об'єктом релігійної ідентифікації та елементом конструювання релігійної ідентичності, в іншій може розглядатися як повністю секулярний і такий, що не має жодного відношення до релігії. Віруючий з одного релігійного напрямку «домашньої групи» бачить священні об'єкти зовсім по-іншому, ніж його візаві з іншого релігійного напрямку. Завдяки такій інтерсуб'єктивності, знання й життя індивідів однієї групи стають відмінними від всіх інших. Саме в такий спосіб виникає колективна релігійна «ми – ідентичність», яка стає для віруючого основою відчуття себе «як вдома». Антиподом цьому стає релігійна група «вони» - зовсім інша, в якій доволі складно зрозуміти її членів. Представники іншої релігійної групи використовують власні знання, керуються власними віруваннями, завдяки яким значно відокремлюються від інших релігійних груп, що є для них зовнішніми.

З конструктивістської точки зору релігійна ідентичність досягається як історична повсякденна конструкція індивідів та груп. Важливим елементом для конструктивізму є історичність даного феномену. Вона актуалізується в трьох аспектах. По-перше, релігійна ідентичність конструюється, виходячи з попередніх конструкцій. По-друге, минулі релігійні ідентичності відтворюються, привласнюються, зміщуються та змінюються, а інші, так звані «нові релігійні ідентичності», винаходяться в процесі соціалізації і

соціальних взаємодій, що мають місце в житті акторів. По-третє, минуле у вигляді нарративу відкривають можливості для розкриття релігійної ідентичності в майбутньому. Дія, яка є історичною, об'єктивується в зовнішній сфері, що актуалізує існуюче «тут і тепер», в такий спосіб відкриваючи останньому майбутнє. В історичному процесі, виходячи з позицій конструктивістської філософії, релігійна ідентичність постає одночасно як об'єктивована та інтериоризована сутність. З одного боку, індивіди і спільноти, співвідносять себе з об'єктивованими світами, використовуючи у своїй діяльності священні символи і слова (в широкому сенсі під словами можна розуміти священні вислови, молитви тощо), предмети культу, інститути, конфесійні та релігійні цінності, релігії загалом, що були залишені попередніми поколіннями, змінюючи та перетворюючи останні і створюючи на їх основі нові. Ці об'єктивовані, зовнішні щодо людей ресурси певним чином впливають на їх діяльність, виступаючи водчас і основою для цієї діяльності. З іншого боку, релігійна ідентичність вписується в суб'єктивні, інтериоризовані світи, що походять, в основному, від таких форм як: відчуття, сприйняття, уявлення та пізнання. Методи соціалізації та освіти, які присутні в кожному культурному просторі, дають можливість для інтериоризації зовнішніх світів. В свою чергу, індивідуальні та колективні практики акторів призводять до об'єктивізації світів внутрішніх.

Виходячи з філософської парадигми феноменологічного конструктивізму, релігійну ідентичність автор розуміє як соціально-психологічний конструкт, що окреслює єдність релігійної групи, яка досягається інтерсуб'єктивною орієнтацією членів групи на загальний ідеалізований набір символів, які актуалізують сутність онтологічних, аксіологічних та етичних регуляторів релігійної віри та відтворюються завдяки загальним священним практикам. Ідентичність, як атрибут, є належність індивіда до певної соціальної цілісності, у нашому випадку – до релігійної спільноти. Як окремий випадок соціальної ідентичності, релігійну ідентичність можна вважати однією з форм відображення під певним кутом соціальної реальності, що постає завдяки процесу створення і конструювання образу соціального світу. Під конструюванням автор розуміє приведення в систему інформації про світ, організація цієї інформації у взаємопов'язані структури з метою осягнення її змісту. Результатом цього процесу виступає зведений онтологічний образ світу, який постає перед індивідом у вигляді певної соціальної реальності, у нашому випадку - релігійної.

Звідси постає питання окреслення місця, ролі, специфіки й особливостей існування концепту релігійної ідентичності в просторі теоретичного релігієзнавства. Для цього необхідним є актуалізація і маркування кордонів даного поняття по відношенню до релігійної свідомості та релігійності. Останні потрапляють в простір нашого дослідження завдяки тому, що під час застосування цих термінів дослідники необачно використовують їх як синонімічні поняття стосовно релігійної ідентичності.

Вище означений підхід є повністю неприпустимим, бо ж несе в собі підміну і неточне використання понять.

Зупинимося на проблемі співвідношення релігійної свідомості і релігійної ідентичності. На нашу думку, з точки зору теоретичного релігієзнавства зведення поняття релігійної свідомості (під останньою автор розуміє один з головних компонентів релігії, феномен укорінений в свідомості людини, характерними ознаками якого виступає релігійна віра, чуттєва наочність, сильна емоційна наповненість) до релігійної ідентичності є не зовсім коректним. По-перше, тому, що, виходячи з логіки співвідношення об'ємів понять, об'єм поняття релігійна ідентичність є вужчим за релігійну свідомість, адже, на нашу думку, ідентичність виступає когнітивно-емоційним ядром і певним складовим елементом релігійної свідомості. По-друге, релігійна ідентичність може розглядатися і як поняття ширше за своїм обсягом за релігійну свідомість, тому що включає в себе не тільки сукупність суто свідомих, але й певний набір підсвідомих актів. В такому сенсі релігійна ідентичність постає як концентрована форма і головна характеристика релігійної свідомості, а також як виворіт останньої у вигляді релігійно-підсвідомого. В основі конструювання релігійної ідентичності лежить все ж таки певна ідентифікаційна матриця (ідентифікація), яка надає можливість особі позначати власне Я завдяки ідентифікації з певною релігійною системою, конфесією, культом, сектою. В такий спосіб вона окреслює свою приналежність до чогось більшого, відмінного від самої особи. В цьому сенсі релігійну ідентичність можна розглядати як той універсум, сукупність смислів, уявлень, цінностей і символів, що дозволяє особі здійснити релігійну ідентифікацію. Іншими словами, релігійна ідентичність може розглядатися як належність особистості, що пов'язана з її ідентифікацією з певним релігійним вченням, конфесією або культом, окремою громадою. Якщо спробувати реконструювати логічну форму висловлювання про релігійну ідентичність, то всі вони матимуть логічні форми, $S \text{ а } P$, або $S \text{ і } P$, які в мові повсякдення можуть бути актуалізовані, зокрема такими висловами як: «Я – віруючий в Бога», «Іванов – буддист», «Християни – послідовники Ісуса» тощо. Дана форма ілюструє нам, що всі висловлювання стосовно релігійної ідентичності є так би мовити діалогічними. Відтак можна зауважити, що не тотожність понять релігійної ідентичності й релігійної свідомості закорінені саме у тому що перша має діалогічний характер і виступає як певний набір відносин між віруючим і релігією. Такий стан речей потребує від віруючого не тільки належності до певної релігійної течії, але й обумовлює актуалізацію критичної рефлексії, щодо цієї належності. Звідси дане відношення може змінюватися в часі, перетинатися з іншими різновидами соціальних ідентичностей, зокрема політичними, національними, професійними.

У свою чергу, проблема з відокремленням релігійності і релігійної ідентичності, на нашу думку, є більш складною. Основною проблемою тут є те, що як в філософії, так і в релігієзнавстві не існує однозначного розуміння

концепту релігійності. Однак основні елементи останнього дослідниками окреслені. В основному до них відносять: релігійний світогляд і досвід, релігійну самосвідомість і мову, релігійні практики, символи, відносини. Радянська, а в подальшому й українська школа релігієзнавства виокремлюють в структурі релігійності релігійну поведінку, релігійну свідомість та релігійні відносини. Виходячи з цього, сам феномен розуміється як певний стан індивідів і спільнот, характерною рисою якого є віра в надприродне, яке виступає об'єктом поклоніння та належністю до певного релігійного вчення [Элбакян Е.С. *Религиозность. // Религиоведение. Словарь. - М., 2006. - С. 410 – 411*]. В такому разі релігійність є те, що дає можливість як окремому віруючому, так і релігійній спільноті підтримувати свою цілісність та відмінність від інших, незалежно від особливостей інших ідентифікаційних практик на рівні особи та ідентифікації окремої особи на груповому рівні. В свою чергу, релігійна ідентифікація по відношенню до релігійності відтак може розглядатися як процес привласнення релігійності і конструювання особою на основі останньої певного смислового конструкту - релігійної ідентичності. Таким чином, процес входження особи в структури релігійного простору і приписування собі в ньому певного місця можна окреслити, ґрунтуючись на релігійності, як процес конструювання релігійної ідентичності.

Відтак релігійну ідентичність і релігійність можна відокремити, виокремивши їх межі і специфічну зорієнтованість. Можна сказати, що є внутрішній вимір релігійності, іншими словами - релігійність для «внутрішнього вжитку», яка застосовується для внутрішнього структурування релігійної групи, конфесії або культу. Також можна виокремити й зовнішній вимір або релігійну ідентичність. Останній, на нашу думку, виступає маркером релігійності, який релігійна група висуває назовні, репрезентуючи себе в повсякденних соціальних практиках. Ці два наведені рівні актуалізуються зовнішніми та внутрішніми кордонами, де перші виступають результатом соціальної репрезентації і взаємодії релігійної групи, організації, або релігії загалом, з іншими соціальними об'єднаннями, зокрема політичними, суспільними тощо. У свою чергу, другі (внутрішні кордони) виокремлюють і встановлюють певну ієрархічність всередині самого релігійного вчення. Їх можна окреслити як оволодіння кожним представником тієї чи іншої релігійної спільноти певним священним знанням, яке, в свою чергу, конструє відносини між адептами в середині релігійної системи, які зовсім будуть незрозумілими для представників іншої релігійної системи.

Висновки. Підводячи підсумок роботи, можна сказати, що, по-перше, поставлена проблема суб'єктивної або соціальної природи релігійної ідентичності, актуалізована в примордіальному й есенціальному підході, повністю знімається в теорії соціально-феноменологічного конструктивізму. Виходячи з даної теорії, релігійна ідентичність є соціально-психологічним конструктом, що окреслює єдність релігійної групи, яка досягається

інтерсуб'єктивною орієнтацією членів групи на загальний ідеалізований набір символів, які актуалізують сутність онтологічних, аксіологічних та етичних регулятивів релігійної віри та відтворюються завдяки загальним священним практикам. Ідентичність, як атрибут, є належністю індивіда до певної соціальної цілісності, у нашому випадку - релігійної общини. По-друге, з позиції конструктивізму релігійна ідентичність є одним із соціальних конструктів, що виникає в процесі суб'єктивного відображення й активного конструювання індивідом релігійної реальності на основі соціальної категоризації. Звідси культурна єдність релігії як такої (релігійного напрямку, конфесійної групи, культу) є не її первинною характеристикою, а результатом і смислом існування. По-третє, на сучасному етапі концепт релігійної ідентичності в його конструктивістському розумінні, завдяки своїм концептуальним особливостям, є більш придатним для характеристики релігійних процесів як на рівні суспільства, спільнотного життя, так і на рівні свідомості окремого віруючого.

В подальшому автор планує зосередитися на питаннях виявлення специфічних елементів конструювання релігійної ідентичності. В такий спосіб акцент зміщуватиметься із суто теоретичного ракурсу розгляду даного феномену до більш функціонального.

А н о т а ц і ї

В статтє «Религиозная идентичность в границах теоретического религиоведения» И.Папаяни рассматривает феномен религиозной идентичности. Он актуализирует невозможность применения религиозной идентичности как синонимичного понятия с религиозностью и религиозным сознанием. Автор отстаивает мысль о том что задекларированный им конструктивистский подход к феномену религиозной идентичности отвечает реалиям и условиям современности и особенностям развития религии в данных условиях.

Ключевые слова: религиозная идентичность, религиозное сознание, религиозность, конструктивизм, концепт.

In article «**Religious identity in borders about science of religion**» Ivan Papayani given considers and tries to create concept term of religious identity. He leads to, that application to the phenomenon of religious identity is impossible as synonymous notion with a religiousness and religious consciousness. Also an author marks and leads to, that declared by him constructivism approach to answers the phenomenon of religious identity to reality and terms features of development of religion in the given terms.

In the subsequent secret services, an author plans to concentrate on the questions of exposure of specific elements of constructing of religious identity. An accent will be displaced thus, from the especially theoretical foreshortening of consideration of given to the phenomenon, to more functional.